

NÓGRÁD MEGYE NÉPRAJZI GYŰJTEMÉNYEI

A megyében a néprajzi gyűjtés feladatait a balassagyarmati Palóc Múzeum munkatársai végzik. A közel száz esztendőös intézménynek a gyűjtőterülete többször változott. 1920-ig a történelmi Nógrád megye, majd 1939-ig az Ipoly folyóig lehúzódó országhatár szűkítette le a múzeum gyűjtőterületét. A II. világháború után ismét az Ipoly lett a megye északi határa, de a megye területe a közigazgatási rendezés következtében is csökkent. Pest megyéhez került a déli részen Nagykökényes, Heréd, stb., a nyugati részen pedig Bernecebaráti, Kemence, Vámosmikola, stb. A múzeum jelenlegi gyűjtőterülete a megye közigazgatási határa, mely közel százhusz települést foglal magába.

A Palóc Múzeum jogelődje, a Nógrád vármegyei Múzeumi Társulat – NAGY Iván neves történész kezdeményezésére – 1891-ben alakult meg Balassagyarmaton. Az első kiállítását még ebben az esztendőben nyitotta meg a Nemzeti Iskola két tantermében. Az egyre gyarapodó gyűjteménynek a hely szűknek bizonyult, azért megvásárolták a mai törvényszék helyén lévő ún. Gabonyi-féle házat. A múzeális anyaggal zsúfolásig megtelt épületben kiállítást nem lehetett rendezni, ezért már a múlt század végén felvetődött egy új múzeum építésének a gondolata.

Nagy Iván végrendeletében a horpácsi birtokának eladásából származó jövedelmet az új múzeum létesítésére szánta. Ebből az összegből és a megye lakóinak közadakozásából 1914 tavaszán hozzá kezdhettek a múzeum építéséhez, melynek tervét Wälder Gyula egyetemi tanár készítette. Az építőanyagok árának gyors emelkedése miatt a tervezett épületnek csak a fele készült el, sőt a központi fűtés bevezetését is törölni kellett a tervből.

1915 tavaszán egy kis kézimunka kiállítást rendeztek a múzeumban, ezt követően egy évtizedig más célokat szolgált az intézmény épülete: román menekültek szálláshelye, laktanya, rendőrség. A Múzeumi Társulat 1925-ben kapta vissza az állagában erősen leromlott épületet, melynek felújításáról, berendezéséről gondoskodni kellett.

Az első kiállítás a múzeumban 1931 októberében nyílt meg. A Társulat ekkor úgy határozott, hogy az alapító tiszteletére Nagy Ivánról nevezi el a múzeumot. Mint a megye egyetlen múzeumában kiállításra kerültek azok a néprajzi, helytörténeti, régészeti, stb. tárgyak, amelyeket főként adományként kapott a Társulat. A Nemzeti Múzeum megbízásából GYÖRFFY István, GÖNYEY (Ébner) Sándor is gyűjtött tárgyakat a múzeum számára.

A II. világháború alatt – a gazdátlanra vált intézményben – a tárgyak kilencven százaléka elpusztult. A háború utáni első évek a károk helyreállításával, a megmaradt csekély gyűjtemény tisztításával, számbavételével telt el. 1949-ben MANGA Jánost nevezték ki a múzeum élére, mellyel kezdetét vehette a szervezett gyűjtőmunka.

A megyei múzeumi szervezet székhelyét 1970-ben Balassagyarmatról Salgótarjánba helyezték át. Egy évvel később a gyűjtemények profilisztitása is megtörtént. A régészeti, helytörténeti gyűjtemény Szécsényben, a képzőművészeti tárgyak Salgótarjánban kerültek elhelyezésre. A Palóc Múzeum feladata maradt a néprajzi kutatás, a megye parasztságának tárgyi és szellemi kultúrájának feltárása, feldolgozása,

kiállításokon történő bemutatása. 1980-tól, Balassagyarmat történetéhez kapcsolódó dokumentumok gyűjtése — egy fő helytörténesszel — is feladat-körébe tartozik.

A megye néprajzi képe

A megye néprajzi képe a török háborúk idején, a XVII. század végén és a XVIII. század első évtizedeiben jelentősen átalakult. A törökdúlás következtében közel száz település pusztult, illetve néptelenedett el a megyében. A lakosság a törökmentes északi megyékbe (Zólyom, Liptó, Hont, Árva, stb.) menekült. A végpusztulástól megóvott községekben is erősen lecsökkent a lakosság.

A megye földbirtokosai, a több évtizede elhagyott telkeikre az első telepeseket a sűrűn lakott északi megyékből toborozták. Erre a XVII. század végén és a XVIII. század első évtizedeiben került sor, hogy minél előbb megindítsák a termelést a cserjékkel, gyomnövényekkel benőtt földjeiken. Az északi megyékből toborzott, vagy önkéntesen jött szlovákok a megye 24 falujába telepedtek le, hogy ott végleges otthont teremtsenek maguknak. A váci püspök Nógrád megyei birtokára németeket telepített. Először a Nógrád váráért folytatott harcokban elpusztult Berkenyére érkeztek az első német telepések, majd számuk megszorodván, 1753-ban egy új falu létesítését engedélyezték számukra Szendehely néven. Már a középkorban is létező, később Szendehelyhez csatolt Katalin pusztá benépesítésére is ekkor került sor.

A megye nemzetiségi, vallási térképének kialakításában meghatározó szerepe volt a vallási ellentéteknek, a birtokviszonyok sajátos alakulásának. A XVIII. század elejére a földbirtokosok többségénél az egykor még összefüggő, nagy kiterjedésű birtokok öröklés, eladósodás, pazarló életmód miatt apró és szétszórt telkekre zsugorodott. Következménye az lett, hogy egy-egy nógrádi falun egyszerre több földesúr osztozott. Telkeik benépesítésekor megkövetelték, hogy a jövevények az ő vallásukat kövessék. A többségében evangélikus vallású földbirtokosok csak evangélikus vallású szlovákoknak engedték megülni telkeiket. Így egy falun belül is változhatott a szlovákok és magyarok aránya. Szétszórtóságuk a megyében is ennek köszönhető, bár vi-seletük alapján három nagyobb csoportba sorolhatók: szügyi, bánki, sámsonházai.

A kereskedelmi útvonalak, a vásári, piaci központok, a több települést egyesítő anyaegyházak a megyén belüli kis táji elkülönülést eredményezték. A Karancs vidékének falvai Losoncra, Szécsénybe, az Ipoly folyó mellé települt községek Balassagyarmatra, Ipolyságra, a Zagyva partjának apró települései Pásztóra, a déli falvak Aszódra, Hatvanba, a nyugatiak Vácra jártak rendszeresen vásárba. Ezeknek a mikro-tájegységeknek az elkülönülései a tárgyi és szellemi kultúrában ma is kitapinthatók. Az eltéréseket mélyítették a gazdasági adottságok, a társadalmi rétegződés változó összetétele és üteme.

Az anyaegyházak a népviseleti csoportok kialakulását, a megyén belüli változatok gazdagítását segítették elő. Kimutatható, hogy az egy anyaegyházhoz tartozó falvak népviselete azonos volt. Egy-egy viseletcsoporthoz 3-5 falu tartozott. A megyében — az anyaegyházak vonzása révén — közel húsz viseleti csoport alakult ki.

A közös plébániák nem csak a viselet azonosságát segítették elő, hanem a rokoni, baráti kapcsolatokat is irányították. Megfigyelhető, hogy az egykor azonos templomba járó falvak lakói egymás között házasodtak, rendszeresen meglátogatták egymást búcsúk, mulatságok alkalmával.

A megye néprajzi képének, a parasztság életformájának, társadalmi rétegződésének kialakulásában, változásában meghatározó szerepe volt a gazdasági körülményeknek.

Nógrád megye falvai már a XVIII. század elején is szűk határuak voltak, ahol az

egy háztartásra jutó telki földek nagysága ritkán érte el az egész telket. A falvak lakóinak többsége fél-, háromnegyed telken gazdálkodott. Az új jövevények a megtelepedést, az otthon teremtést azért vállalták vidékünkön, mert a szűk telki-állományt attól olykor jóval nagyobb irtványföldekkel egészíthették ki.

A XVIII. század közepétől – a gabonakonjunktúra hatására – egyre több földbirtokos tért át a majorsági gazdálkodásra. Ez a parasztok telki- és irtványföldjeinek jelentős megcsorbitásával járt együtt. A parasztság elszegényedése felgyorsult, az eddig kényszerből együttélő *nagycsaládok* folyamatosan kezdtek felbomlani. A szülői házból kiszorult családtagok az uradalmakban találtak munkát mint cselédek, vagy mint napszámosok keresték meg kenyerüket.

A múlt század közepétől – a jobbágyfelszabadítás után – sem alakult kedvezően a megye parasztságának helyzete. A birtokaprózódás a szegénységet tovább fokozta, a földnélküli családok uradalmi cselédnek, napszámosnak, a századforduló tájától bányamunkásnak mentek. Néhány falu (Érsekvadkert, Patak, Dejtár, Nagyoroszi) elszegényedett lakossága az ország különböző építkezéseire építőmunkásnak (ács, kőműves) szegődött. A falvak „nagygazdáinak” száma összezsugorodott, településenként számuk 10-15 fő között váltakozott, földterületük egyenként a 15-20 holdat alig haladta meg.

A megyében földszerzésre nem volt lehetőség. A termények, állatok eladásáért, a napszámban, bányában kapott pénzt elsősorban öltözetük gazdagítására fordították. Nem véletlen, hogy a népviselet vidékünkön csak az első világháború után virágzott ki, amikor az ország más részein már hanyatlóban volt a parasztság öltözködési kultúrája. A parasztság rendelkezésére álló kevés pénz a tárgyi kultúra modernizációját nem tette lehetővé számára. Apró újításaiban, munka- és használati eszközeinek további beszerzésében, a lakáskultúrában, stb. a „paraszti” voltának hangsúlyozására törekedett.

Az elődök és a jelenlegi néprajzi gyűjtők, a fentebb ismertetett gazdasági, társadalmi viszonyok között élő parasztság fejlődésében, változásában lassú tárgyi világgal, „elmaradott”, „ősi” ismereteinek lejegyzésével gyarapíthatták a Palóc Múzeum néprajzi gyűjteményét.

A megye néprajzi gyűjteménye

Fentebb említettük, hogy a Palóc Múzeum jogelődje – a Nógrád megyei Múzeumi Társulat – 1891. március 15-én alakult meg Balassagyarmaton NAGY Iván történész kezdeményezésére. A néprajzi gyűjtemény kialakulása nem egyidős a múzeum történetével, mert hosszú ideig a néprajz nem tartozott a múzeum gyűjtőkörébe. Évtizedeken keresztül az ajándékba kapott érmeket, könyveket, festményeket, stb. gyűjtötték és őrizték a gyűjteményben.

A századforduló táján a Múzeumi Társulat tisztségviselői közül egyre többen felismerték, hogy az ajándékok válogatás nélküli elfogadásával, az ajándékozássra épülő gyűjtemény fejlesztésével a múzeum nem valósíthatja meg eredeti célkitűzését. A változtatás igényének leglelkesebb szószólója JANKOVICS Ferenc, a múzeum akkori tiszteletbeli igazgatója volt. Választmányi üléseken gyakran hangoztatta, „... mily országosan jelentős intézményt lehetne ebből a múzeumból alkotni, ha nem a vidéki múzeumok sablonos mintájára – egypár régi fegyverrel, bútorról és régi pénzekkel, meg érmekkel, hanem ha hangyaszorgalommal hordanák itt a múzeumba össze mindent, ami Nógrádvármegye múltja mellett, a Nógrádvármegye zömét képező palóc népre vonatkozik.”

A Társulat 1904-ben eljuttatta felvételi kérelmét a Múzeumok és Könyvtárak Országos Felügyelőségéhez, amely lehetővé tette, hogy a Felügyelőség államsegélyt

folyósítson a gyűjtemény szakszerű fejlesztésére. 1905–1913-ig évenként 300 koronát biztosított néprajzi tárgyak beszerzésére, fényképfelvételek készítésére. A folyósított összeget a Társulat megbízásából FARKAS Pál gimnáziumi tanár (Borovszky Samu szerkesztésében megjelent Nógrád megye monográfiájában: Nógrádvármegye népe című fejezet írója) vásárolta el a környező falvakban. Viseleti ruhadarabokra, szobaberendezési tárgyakra költötte a segély nagyobb részét.

A Palóc Múzeum jelenlegi épületét, 1914/15-ben történt felépítése után 1925-ig a hatóságok foglalták le menekültek elhelyezésére, kórháznak, csendőrlaktanyának. Ez idő alatt természetesen a gyűjtőmunka is szünetelt. Sőt az eddig gyűjtött anyag jelentős része is elveszett. Ez derül ki Tompa Ferenc, a Nemzeti Múzeum múzeumőre jelentéséből, amelyet 1926 decemberében, balassagyarmati látogatása után készített. Megállapította, hogy a Múzeumi Társulatnak van egy nagyszabású könyvtára, 2 láda régészeti anyaga Pilinyből, található itt népvándorlaskori, hadtörténeti ereklye és kövületanyag. Sajnálattal vette tudomásul, hogy néprajzi tárgy egyáltalán nincs. Ezért a választmány tagjai előtt tartott hozzászólásában javasolta, hogy „... a néprajzi csoportot meg kell szervezni mentől előbb. E téren immár a 12. órát éljük. Tanítók, jegyzők, papság mindannyian felhívandók ennek a gyűjtésnek felkarolására, és eszközésére.”

Egy évvel később, 1927-ben Hóman Bálint és Bátky Zsigmond vett részt a Múzeum Társulat választmányi ülésén, ahol Hóman Bálint kifejtette, hogy „A balassagyarmati Palóc Múzeum feladata Nógrád megye történetére és a palócság néprajzára vonatkozó anyagi és szellemi emlékek megmentése és megőrzése.” Kijelentésének felelősségét átérezve 1928-ban GYÖRFFY Istvánt két hétre Balassagyarmatra küldte, hogy néprajzi tárgyakat gyűjtsön a Társulat részére. A két hét alatt 2 000 pengő értékben 608 tárgyat gyűjtött, s ezzel megvetette a néprajzi gyűjtemény alapját.

Hóman Bálint javaslatára 1927. november 1-től, az addig 12 éven át a Nemzeti Múzeumban dolgozó FÉNYES Dezsőt nevezték ki múzeumőrnek Balassagyarmatra, aki 1933-tól 1944-ig (hivatalos kinevezés nélkül) az igazgatói tisztet betöltötte.

A múzeum kiállításainak megnyitására 1931. november 29-én került sor. A Társulat rendkívüli közgyűlése (szeptember 15.) ekkor határozta el, hogy az alapító iránti tiszteletből az intézménynek a Nógrádvármegyei Nagy Iván Múzeum nevet adja.

A Múzeum Társulat – anyagi gondok miatt – 1934. szeptember 6-án feloszlott. Ettől kezdve sem a megyéhez, sem a városhoz nem tartozott a múzeum, 1950-ig hivatalos fenntartó nélkül működött. A megye és a város évenként két-kétezer, a Múzeumok és Könyvtárak Felügyelősége 300 pengő támogatást nyújtott, amely lehetővé tette a szervezett néprajzi gyűjteményfejlesztést.

Az állami segélyekből Fényes Dezső többségében népviseleti tárgyakat, bútorokat, pásztorművészeti faragásokat, gazdagon díszített himnéseket, szőtteseket, szép kivitellű kerámiákat gyűjtött. Az évenként begyűjtött tárgyak száma olykor a két-háromszáz darabot is meghaladta. Fényes Dezső szorgalmazására, a megye anyagi támogatásával valósult meg 1932-ben a ma is látható szabadtéri múzeum (*palóc fundus*) az épület mögötti parkban. Gyűjtőútjai során több ezer néprajzi felvételt készített.

A néprajzi gyűjtemény gyors gyarapodásával elérte a múzeum, hogy 1936. július 17-én a vallás- és közoktatási miniszter közgyűjteménnyé nyilvánította a Nagy Iván Múzeumot. Ezzel a közgyűjteményű vidéki múzeumok száma tizenkettőre emelkedett.

A második világháború alatt a gyűjtemény nagyobb része elpusztult. Megmaradt a könyvtár, a pásztorművészeti tárgyak egy része, néhány paraszti bútor (lóca, ágy, szék). A nagyértékű fényképgyűjteményből csupán ezer darab maradt meg.

A háború utáni első évek a belső rend kialakításával, a megmaradt szerény gyűjtemény restaurálásával teltek el. A fiatal néprajzkutatók közül többen (Bakó Ferenc, Solymos Ede, Fél Edit, stb.) megfordultak a megyében, hogy tárgyakat gyűjtsenek a balassagyarmati múzeum részére.

A rendszeres néprajzi munka MANGA János kinevezésével 1949-ben indult meg. Az első években a viseletgyűjtést szorgalmazta, hogy ebből egy új állandó kiállítást rendezzen. Manga János 1959 végéig volt a múzeum igazgatója. Ez idő alatt nagy súlyt fektetett a népi hangszerek, a pásztorélet, az ünnepi szokások, a kismesterségek tárgyi anyagának összegyűjtésére, emlékanyagának lejegyzésére. Az Ipoly menti közösségekben a népszokások tartalmi és formai elemeinek történeti szempontú vizsgálatát végezte el. Ez utóbbi kutatások eredménye „Ünnepek, szokások az Ipoly mentén” című kötetében fogalmazódott meg. A délnógrádi dombvidék magyar és szlovák falvaiban a társadalmi rétegződéshez végzett adatgyűjtést. A szlovák nyelvet kitűnően ismerve, a délnógrádi szlovákok szokásait, viseletét, lakáskultúráját hosszú időn át kutatta. Ekkor írta a Vanyarcról készült monográfiát. Az ország más vidékein gyűjtött anyagait számos könyvben, tanulmányaiban adta közre. Megvetette alapját a fotó- és adattárnak.

FEHÉR Júlianna 1956–58-as években volt a múzeum néprajzosa, aki 1958-ban az igazgatói tisztelet is betöltötte. Elsősorban a népviseleti tárgyakat gyűjtötte, de a népszokásokból is értékes adatokat jegyzett le.

Az 1963-as esztendő fordulópontot jelentett a vidéki múzeumok történetében. Ez év május 1-től tanácsi kezelésbe kerültek a múzeumok, amely nálunk is a költségvetés megnövekedését eredményezte. A gyűjteményfejlesztésre, annak tudományos feldolgozására hivatott múzeológusok kedvezőbb feltételekhez programozhatták át gyűjtési, kutatási terveiket. A tárgyi gyűjteménynél megszűnt a számszerűsége való törekvés, amely számos értéktelen tárggyal gyarapította a néprajzi, helytörténeti raktárakat.

1963 után, a megsokszorozódott néprajzi tárgyvásárlási kerethez programozott gyűjtési terv, elsősorban a költségesebb viseletegyüttesek beszerzését tűzhette ki célul. Megfogalmazhatta annak lehetőségét is, hogy egy-egy falu teljesebb öltözködési kultúrájáról adjon keresztmetszetet a gyűjtemény.

FLÓRIÁN Mária néprajzkutató, aki 1963-ban került a múzeumhoz, olyan szempontokat érvényesíthetett Rimóc község viseletegyüttesének beszerzésénél, hogy teljes öltözetekkel dokumentálja viselőjének korát, társadalmi helyzetét, a ruhaegyüttesek viselésének alkalmait. Az Észak-Cserhát és az Ipoly menti falvakból nagy számban gyűjtött be bútorokat, lakástextileket, cseréptárgyakat, egyéb háztartási eszközöket. Elemzően feldolgozta Hollókő lakáskultúráját, összegyűjtötte tárgyi anyagát, hogy megteremtse feltételét az ott 1964-ben megnyíló falumúzeumnak. 1968-ban Flórián Mária a Néprajzi Múzeum tudományos munkatársa lett.

KAPROS Márta néprajzkutatót 1970-ben nevezték ki a Palóc Múzeumhoz. Az Ipoly menti falvakban a születés körüli szokásokat, az ehhez kapcsolódó tárgyi anyagot gyűjtötte. További önálló kutatási témáiban a hímzés történeti, táji eltéréseit vizsgálta, a megye német falvainak viseletét, lakáskultúráját tanulmányozta, tárgyi anyagát gyűjtötte össze. Közreműködött az együttélő magyar és szlovák falvak tárgyi kultúrájának vizsgálatában, amely az 1972-ben megnyílt bánki szlovák tájmúzeum berendezési munkálatait könnyítette meg. Viseletegyüttesek, hiánypótló hímzések, szőttek begyűjtéséről gondoskodott.

LIMBACHER Gábor néprajzos 1987-től a múzeum munkatársa. Tárgyakat és témát elsősorban a népi vallásosságból gyűjt.

ZÓLYOMI József 1957-től munkatársa a múzeumnak: egy évig gyakornok, majd segédmúzeológus munkakörben dolgozott. 1960-tól az intézmény vezetője. Kutatási témája a parasztság anyagi ellátottságának történeti fejlődése, változása a 18. század elejétől napjainkig. A levéltári kutatással összekapcsolt tárgy- és téma gyűjtés a fenti tudományos programon belül kiterjedt a népi állattartásra, az építkezésre, földművelésre, a településre, a pásztorokra, az uradalmi cselédekre. Kiterjedt tárgy- és téma gyűjtést végzett a megyében élő szlovákok és németek történetére, tárgyi kultúrájuk változására.

A néprajzi gyűjtemény 9 150 darab tárgyat, 973 adattári tételt (32 685 lap), 19 087 fényképfelvételt és 3 099 darab diát tartalmaz. A gyűjtemény nagyobb részét a népviselet, hímzés, szöttek, kerámia, pásztorművészet, bútorok, gazdálkodási eszközök alkotják.

Tudományos munka

A Palóc Múzeumnak külön kiadványai nincsenek. A tudományos kutatók dolgozataikat elsősorban a Nógrád megyei Múzeumok Évkönyvében publikálják. Önálló kötete Kapros Mártának jelent meg: A születés szokásai és hiedelmei az Ipoly mentén. Debrecen, 1986.

Az utóbbi évtized egyik legjelentősebb kiállítása volt az 1976-ban megrendezett *Nógrádi népelet* című néprajzi kiállítás, amelynek forgatókönyvét Kapros Márta és Zólyomi József készítette. Ez a kiállítás 1988-ban lebontásra került.

Kapros Márta és Zólyomi József a palóc kutatásban vett részt. Kapros Márta a születés és a gyermeknevelés körüli szokásokat összegezte, Zólyomi József a népi állattartás történetét írta meg a 18. század elejétől napjainkig. Kapros Márta az Új Magyarország Néprajzában a „Születést” írta meg.

Az intézmény több alkalommal adott otthont országos és regionális néprajzi konferenciáknak. Utoljára 1976-ban (országos) és 1986-ban (regionális).